

Розділ 1. ДЕМОКРАТИЧНА ПАРЛАМЕНТСЬКА ЕЛІТА У ПРОЦЕСАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ, СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА Й ІДЕОЛОГІЧНА КОНФІГУРАЦІЯ

У березні 1990 р. відбулися перші за роки панування радянського режиму вибори вищого органу республіканської влади – Верховної Ради Української РСР. Усі тогочасні виборчі процедури в республіці пройшли за напівдемократичним сценарієм. Однак навіть у такому квазідемократичному варіанті вони започаткували тривалий і складний процес формування нової парламентської еліти України. Саме цей новий політичний клас, за логікою розвитку традиційних демократичних владних інституцій, мав витворити передумови для формування якісно нового політикуму, діяльність якого ґрунтувалася б на європейських традиціях і принципах – парламентаризмі (зокрема легітимності законодавчого органу, політичній структурованості, наявності опозиції, підзвітності правління¹), багатопартійній системі, верховенстві права й, що найважливіше, сприянні становленню України як незалежної демократичної держави.

До новообраного парламенту поряд зі старою партократичною верхівкою ввійшли й демократичні сили, зусиллями яких було започатковано складний і тривалий процес витворення нового політичного класу. Уже від перших днів роботи нового складу Верховної Ради (XII скликання) у демократичному середовищі розпочалися консультації щодо творення опозиційної парламентської коаліції. Для означення демократичного об'єднання депутатів спочатку вживали назву «Демократичний блок» (очолював голова Львівської крайової організації Народного руху України Орест Влох)².

Демократичні сили зайшли в парламент з антирежимним порядком денним політичних реформ, серед яких було скасування 6-ї і 7-ї статей Конституції СРСР (тобто юридично визнати багатопартійність у республіці) й ухвалення Декларації про державний суверенітет України³. Найважливішим політичним сенсом діяльності парламенту, за задумом демократичного угруповання депутатів, мало стати саме відстоювання економічної і політичної самостійності

¹ Дубас В. Європейські стандарти сучасного парламентаризму (за позиціями Європейської комісії «За демократію через право»). *Український часопис конституційного права*. 2019. № 2. С. 63.

² Барабаш О. Л. Верховна Рада України XII скликання. 1990–1994 роки. Київ: Кий, 1998. С. 529.

³ Виступ народного депутата УРСР Володимира Гриньова. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 23. С. 27.

республіки, від якого «почне свою законодавчу діяльність Верховна Рада України нового скликання»⁴.

Однак іншу політичну візію розвитку подій у Верховній Раді мали їхні політичні опоненти, які головним своїм завданням вбачали захоплення політичної влади. Зрештою, згодом так і сталося, коли головою Верховної Ради обрали першого секретаря Комуністичної партії України (КПУ) Володимира Івашка (рішення про безальтернативну підтримку його кандидатури ухвалили керівні органи і республіканської компартії, і сам ініціатор *Перебудови* – Михайло Горбачов)⁵.

Попри мізерні шанси домогтися змагальності процедури обрання спікера парламенту, демократичні кола все ж висунули власні кандидатури на голову законодавчого органу. Так, із 12 кандидатур, запропонованих на посаду спікера, 10 або входили до демблоку (Іван Драч, Віталій Карпенко, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, В'ячеслав Чорновіл, Володимир Яворівський, Ігор Юхновський), або тісно співпрацювали з ним (Володимир Гриньов та Іван Салій). Саму процедуру висунення й обговорення кандидатур демократична група депутатів вважала тактичним ходом, який необхідно було використати для критики політики компартії, пропагування демократичних цінностей та завоювання політичних симпатій ширших верств суспільства. Характеризуючи плани опозиції у цей період, В. Чорновіл зазначав: «Головне завдання меншості – пропагандистське: продемонструвати хто є хто, показати справжнє обличчя партократії, яка прорвалася до влади, і потім поставити народ перед питанням – а чи потрібен нам такий парламент»⁶.

Тож як кандидати на посаду спікера парламенту, члени демократичного корпусу Верховної Ради вперше задекларувати свої погляди у всеукраїнському масштабі. Доступ народних депутатів до ЗМІ (зокрема телетрансляція сесійних засідань) дав можливість громадянам ознайомитися з програмами колишніх дисидентів Л. Лук'яненка, М. Гориня, В. Чорновола, яких компартійна пропагандистська машина впродовж виборчої кампанії виставляла «буржуазними націоналістами». Почула всеукраїнська аудиторія і пристрасні виступи поетів, а тепер вже й політиків І. Драча, В. Яворівського, Д. Павличка. Зауважу, що програмні промови претендентів-демократів радше нагадували політичну публіцистику, ніж програми конкретних політичних дій. Хоча, вже з перших днів роботи втілення будь-яких реформаторських змін видавалося проблематичним із цим складом парламенту, тим більше, що найактивніші лідери опозиції вже встигли заявити про неможливість компромісів із «новим класом апаратників, що пройшли вишкіл Брежнєва, Щербицького, академії застою»⁷.

⁴ Виступ народного депутата УРСР Сергія Головатого. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 3. С. 12.

⁵ Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. Київ: Століття, 2002. С. 51.

⁶ Чорновіл В. М. Тяжка ноша демократичних сил. *Молода Україна*. 1990. Чис. 10. С. 1.

⁷ Виступ народного депутата УРСР В'ячеслава Чорновола. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 23. С. 53.

Як політичного лідера і державного діяча відкрила для себе всеукраїнська аудиторія академіка І. Юхновського. На відміну від претендентів Л. Лук'яненко чи В. Черновола, програмні тези І. Юхновського не містили політичних випадів у бік компартії на зразок «на лаву підсудних, бодай і символічну, треба посадити саму існуючу систему»⁸. До того ж І. Юхновський вважав, що «бюрократичний апарат, який зараз існує в республіці, готовий до того, щоб забезпечити її суверенітет». На його думку, головною вимогою ефективної роботи адміністрації в нових умовах була зміна «напряму руху республіки» і розуміння того, що «нова політика має творитися новою верхівкою»⁹. Програма І. Юхновського давала оцінку ситуації в економічному і, меншою мірою, в політичному житті України, накреслювала шляхи подолання кризи. Прагматичні оцінки економічної ситуації без спроб політизувати господарські проблеми викликали схвальні відгуки в частини депутатського корпусу, зокрема в керівників великих підприємств. Інтелектуальний же рівень програми І. Юхновського високо оцінювали і представники партійної більшості. Зокрема, депутат Анатолій Толстоухов зазначав, що кандидат Ігор Юхновський виглядав «достатньо переконливо, інколи навіть привабливіше, ніж В. Івашко»¹⁰. Та й сама постать І. Юхновського – комуніста, ветерана війни, члена Руху і вченого-інтелектуала – могла, за певних обставин, відіграти консолідувальну роль у парламенті.

Прихильником «загальнодемократичних принципів» позиціонував себе представник «Демплатформи в КПУ», професор Володимир Гриньов із Харкова. Його погляди щодо майбутнього союзної держави («Я ближче до ідеї Єльцина: більше, ніж федерація, але не доходячи до конфедерації»), форми державного устрою України («На мій погляд, більше всього підходить для цього механізм федерації») і двомовності сприймалися неоднозначно в середовищі депутатів.

Під час обговорення кандидатур стало очевидним, що в парламенті йде змагання не програм, а протиборство двох систем поглядів – комуністичної та демократичної, й жодні аргументи не діють. Останньою спробою запобігти обранню Володимира Івашка стала заява демблоку про недопустимість суміщення посад голови парламенту з виконанням інших обов'язків (йшлося про його секретарство в КПУ), проте істеблішмент не прислухався до аргументів опозиції. На знак протесту депутати від демблоку оголосили неучасть у виборах, спрямованих «на встановлення диктату верхівки Компартії України у вищих структурах Верховної Ради»¹². Остаточне голосування продемонструвало «монолітну одностайність» комуністів-депутатів – із 339 депутатів за В. Івашка

⁸ Там само. С. 51.

⁹ Виступ народного депутата УРСР Ігоря Юхновського. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 21. С. 58.

¹⁰ Виступ народного депутата УРСР Анатолія Толстоухова. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 28. С. 29.

¹¹ Виступ народного депутата УРСР Володимира Гриньова. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 23. С. 36.

¹² Виступ народного депутата Якова Зайка. Заява Демократичного блоку України. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. С. 6.

проголосувало 278, В. Гриньов отримав 28 голосів, І. Юхновського підтримало 24 народні обранці¹³.

Демократична меншість розцінила обрання В. Івашка як фактичне захоплення компартією влади у Верховній Раді. Утім, деякий час¹⁴, виходячи із заяв новообраного голови парламенту про «принцип гармонії інтересів», розраховувала на пропорційне представлення опозиційних політиків у парламентських й урядових структурах. На узгоджувальній нараді опозиція запропонувала на посаду заступника голови академіка І. Юхновського як «постать, котра могла б внести рівновагу в спільну парламентську діяльність». Компромісним варіантом став би інститут двох перших заступників, один із яких представляв би інтереси парламентської меншості¹⁵. Не плекаючи особливих ілюзій щодо політичної далекоглядності опонентів, опозиціонери 5 червня 1990 р. ухвалили рішення про формування парламентської коаліції демократичних сил для витворення нового устрою в республіці на основі трьох принципів: суверенітет, багатопартійність і різні форми власності¹⁶.

Головою опозиційного об'єднання під назвою «Народна Рада»¹⁷ став академік І. Юхновський. Першим заступником було обрано Володимира Філенка, заступниками – Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Олександра Ємеця, а секретарем – Леся Танюка¹⁸. До складу Народної Ради (із дорадчим голосом) увійшло 7 народних депутатів СРСР: Ростислав Братунь, Іван Вакарчук, Валерій Гришук, Сергій Рябченко, Леонтій Сандуляк, Юрій Щербак. Серед членів Народної Ради налічувалося 10 політ'язнів: Генріх Алтунян, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Степан Хмара, Левко Лук'яненко, Ірина Калинець, Богдан Ребрик, Левко Горохівський, В'ячеслав Чорновіл, Олесь Шевченко. У Народній Раді не було формалізованого членства, рішення приймали більшістю голосів присутніх на засіданні. Опозиційне об'єднання не мало офіційного друкованого органу. Періодично з'являлися видання, які були присвячені окремим знаковим подіям у житті республіки, зокрема прийняттю Декларації про державний суверенітет.

Новостворена демократична парламентська група запропонувала кандидатуру І. Юхновського на посаду першого заступника голови Верховної Ради. Прогонозовано комуністична більшість відмовилася й підтримати, і вже 6 червня 1990 р. було оприлюднено заяву, в якій офіційно йшлося про перехід парламентської меншості до «конструктивної опозиції». «Вважаємо неприпустимою будь-яку участь у керівництві Верховної Ради вище рівня постійних комісій, бо це б створювало ілюзію консолідації з силами застою», – мовилося у тексті звернення. Першочерговими завданнями опозиція вважала напрацювання аль-

¹³ Підсумки голосування по виборах Голови Верховної Ради Української РСР. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 30. С. 7–8.

¹⁴ Карпенко В. О. «Займіть свої місця...». *Вітчизна*. 1991. № 4. С. 140.

¹⁵ Виступ народного депутата УРСР Дмитра Павличка. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. С. 6.

¹⁶ Там само. С. 14.

¹⁷ Редакційна інформація. FAX. *Ратуша*. 1991. 13–14 грудня. С. 1.

¹⁸ Редакційна інформація. Народна Рада в парламенті України. *Літературна Україна*. 1990. 14 червня. С. 1; Уточнення. *Літературна Україна*. 1990. 21 червня. С. 1.

тернативних законопроектів, а також «пропаганду ідей розпуску Верховної Ради і проведення нових демократичних виборів»¹⁹.

Після внесення В. Івашком кандидатур на посаду першого заступника лише з-поміж представників комуністичної більшості (Іван Плющ, Микола Хоменко і Василь Дурдинець), ще з одним зверненням виступив депутат Роман Лубківський²⁰, повторивши тезу про перехід Народної Ради до опозиційної діяльності²¹. Оприлюднення двох заяв з одного і того ж приводу могло свідчити лише про те, що в середовищі опозиції нуртують різні політичні течії, які мають власну візію розвитку подій у парламенті та кроків щодо реагування на них.

Зрештою, ситуація навколо розбіжностей у стані опозиції незабаром з'ясувалася. Через два дні у виступі лідер демократичних сил розцінив ідею розпуску Верховної Ради як «неконструктивну» і «неприйнятну» й висловив віру в можливість змінити становище в Україні через прогресивні закони та співпрацю. «Опозиція створюється не для того, щоб спостерігати, як тяжко живеться керівництву Верховної Ради і Урядові в умовах вільного ринку, а щоб сприяти розвитку України», – зазначив тоді І. Юхновський²².

У складі Народної Ради 15 червня 1990 р. сформувалася радикальна фракція, яка дотримувалася протилежної думки й звинуватила окремих представників демократичної опозиції у «тактичних помилках» та «угодовстві»²³. Погляди цієї частини депутатів були заманіфестовані в «Декларації тринадцяти» і «Платформі радикальної опозиції». У цих документах проголошувалися ідеї створення незалежної держави (із наступним формуванням конфедерації суверенних держав); неспівпраці з урядом і партократією та розгортання кампанії громадянської непокори; скликання Народного Конгресу за участю депутатів усіх рівнів; розпуск Верховної Ради і вироблення політичної платформи нових виборів. Підтвердив процес фракційного розмежування Народної Ради депутат Яків Зайко, заявивши про «існування двох фракцій у Демблоці – “Опозиції” і “Коаліції” (умовно)»²⁴.

Поступово в демократичному депутатському таборі сформувалася низка течій, однак, як констатував В. Чорновіл, попри розбіжності в питаннях тактики парламентської боротьби, демблок «виявився на диво відмобілізованим, що очевидно зв'язано з тим, що ми опинилися перед фактом “подавляючого більшенства”»²⁵.

Виявом єдності поглядів парламентської опозиції на перспективу розвитку політичних процесів у республіці стало оприлюднення Народною Радою програмного документа – Декларації принципів. Головними підвалинами своєї

¹⁹ Виступ народного депутата УРСР Дмитра Павличка... С. 6–7.

²⁰ Виступ народного депутата УРСР Романа Лубківського. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. С. 12.

²¹ Редакційна інформація. Декларація Демократичного блоку і Заява Демократичного блоку. *Літературна Україна*. 1990. 14 червня. С. 1.

²² Виступ народного депутата УРСР Ігоря Юхновського... 1990. № 34. С. 38.

²³ Хмара С. І. «Відпочинку не буде нікому». *Молода Україна*. 1990. Чис. 11. С. 2.

²⁴ Зайко Я. Я. Парламентська криза – вінець кризи економічної, екологічної, політичної та духовної. *Голос*. 1990. № 6. С. 4.

²⁵ Чорновіл В. М. Тяжка ноша демократичних сил. *Молода Україна*. 1990. Чис. 10. С. 1.

діяльності парламентська опозиція визначила забезпечення державного суверенітету України, створення багатопартійного парламенту, запровадження ринкової економіки й різних форм власності. Суверенітет мав гарантуватися домінантою республіканських законів і переходом союзної власності під республіканський контроль. Побіжно згадувався і новий союзний договір, але розвитку ця ідея в тексті не отримала. Декларація наголошувала на організаційному оформленні Народної Ради, що давало опозиції переваги у процедурних питаннях, зокрема можливість готувати співдоповіді із законопроектів.

Парламентська більшість, переконана в непорушності свого контролю над процесами у Верховній Раді, досить спокійно сприйняла створення опозиційного блоку. Єдине, що спричиняло незгоду в депутатів більшості, – це назва «Народна Рада». Олександр Мороз, майбутній лідер комуністичної більшості, заявив, що вона «веде до конфронтаційних процесів у парламенті». Ігор Юхновський запевнив опонентів, що «опозиція буде працювати мудро», і зазначив, що «нехай це не ріже вам вухо, бо, зрештою, суть важлива, а суть буде добра»²⁶.

Процес формування керівництва парламенту завершився прогнозовано – першим заступником спікера Верховної Ради було обрано І. Плюща. Опозиція не брала участі у виборах заступника голови і відкликала свої кандидатури на цю посаду (І. Юхновський та О. Ємець). Не погодився із демаршем опозиції депутат В. Гриньов, який був близький за поглядами до загальнодемократичного крила парламентської меншості, мотивуючи такий крок необхідністю усім політичним силам брати активну участь у конструктивній діяльності. Саме його й обрали ще одним заступником В. Івашка.

Інституційне оформлення парламентської опозиції, підтримка демократичних сил громадськістю республіки (особливо в західному регіоні) і декларування її лідерами «конструктивної опозиційності» – усе це спонукало парламентське керівництво до діалогу з політичними опонентами. Одним із важливих компромісних рішень щодо налагодження конструктивної діяльності парламенту стала домовленість між опозицією та В. Івашком про вибір голів парламентських комісій. Унаслідок домовленостей депутати від опозиції очолили 7 із 23 постійних комісій. Як зазначив згодом І. Юхновський, «входження членів Народної Ради у Президію мало кардинальне значення для впливу на Президію і Верховну Раду»²⁷.

Під час першої сесії парламенту сталося дві важливі події, що вплинули на подальшу роботу Верховної Ради. З одного боку, було завершено організаційне оформлення парламентського опозиційного об'єднання депутатів, з іншого сформувалася організаційна структура депутатської більшості, очолювана О. Морозом (група «За радянську суверенну Україну»; неформальна назва – «група 239»). Саме у протиборстві та взаємодії цих двох політичних сил упродовж наступних місяців поступово проступали контури державної конструкції незалежної України.

²⁶ Виступ народного депутата УРСР Ігоря Юхновського... № 34. С. 39.

²⁷ Юхновський І. Р. Україна – незалежна держава. Львів, 1994. С. 7.

Для розуміння сутності й мотивів діяльності депутатського корпусу (особливу увагу зосереджено на вивченні опозиційної групи депутатів) важливе дослідження його соціального, партійного, регіонального представництва. Соціальний, регіональний і партійний склад демократичного парламентського істеблшменту досліджено із застосуванням методики колективної біографії, тобто виявленні характерних рис груп людей на підставі аналізу їхніх біографічних даних.

Комплексна база біографічних даних діячів парламентського опозиційного блоку створена шляхом зіставлення офіційних відомостей (сайт Верховної Ради), інформаційних довідок у виданнях Асоціації народних депутатів, індивідуального опитування депутатів (заповнення ними анкети «Громадсько-політичного діяча» під час особистих контактів), на основі довідкових видань тощо. Під час укладання біограм депутатів, що належали до парламентської опозиції, одночасно було сформовано й базу даних членів парламентської більшості, що дало змогу провести порівняльний аналіз депутатів парламенту, які належали до різних політичних сил, за соціальними, регіональними, партійними параметрами.

Одним із найскладніших завдань під час дослідження стало питання визначення персонального складу Народної Ради, оскільки фіксованого членства не існувало. Загалом, у літературі чисельність Народної Ради подають у кількості 110–130 осіб²⁸. Проведені мною розвідки дають підстави вважати, що стабільний склад парламентського коаліційного об'єднання налічував 123–128 народних депутатів, що дає змогу звести результати аналізу до статистичної похибки.

Квантитативний і квалітативний аналіз складу опозиції здійснено після створення бази даних. Для проведення квалітативного аналізу взято біограми 128 народних депутатів. Встановлення соціального портрету Народної Ради проводилося за такими параметрами: рік народження, місце народження, національність, соціальне походження, освіта (середня і вища, кілька вищих), наявність вченого ступеня, професійна діяльність, партійна належність. Водночас проаналізовано участь у національному і демократичному русі. Фіксована верхня межа для визначення віку й соціального статусу депутатів – момент обрання народним депутатом Української РСР (березень 1990 р.).

Абсолютна більшість членів опозиційного табору народилася в Українській РСР (97 осіб). Ще 17 депутатів походили з українських земель, які в міжвоєнний період (до вересня 1939 р.) входили до складу Другої Речі Посполитої. Вихідцями з інших республік СРСР було 14 народних депутатів, із них найбільше – з РФ (10 осіб), 2 – з Грузії, по одному – з Білорусії та Молдавії. 64 % опозиціонерів народилися у населених пунктах сільського типу (хутір, село, селище), решта – у містах. Найстаршим депутатом у Верховній Раді став голова Народної Ради І. Юхновський, якому на момент обрання було повних 65 років. Наймолодшим

²⁸ Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр. Львів, 2003. 670 с.; Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. Київ: Либідь, 1993. 200 с.; Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Генеза, 1996. 360 с.; Юхновський І. Р. Україна – незалежна держава... 128 с. та ін.

членом Народної Ради був Сергій Колесник, якому виповнилося 25 років. Середній вік депутатів-народорадівців – 44 роки. Абсолютну більшість складу Народної Ради, як і всієї Верховної Ради, становили чоловіки (97,1 %). Аналізуючи депутатський склад Верховної Ради, можна простежити зародковий етап розвитку політики гендерної рівності на представницькому рівні, оскільки до парламенту було обрано лише 13 жінок, із яких 6 приєдналися до опозиційного об'єднання, 4 – до провладної фракції, а 3 депутатки зберігали статус «незалежних».

За соціальним походженням 42 % членів демократичної коаліції належали до селянських родин. Вихідці зі сімей робітників становили 25 %, а з родин службовців – 30,5 % (2,5 % депутатів походили зі змішаних). Порівняння соціального походження депутатів з обох депутатських груп свідчить, що в селянських сім'ях народилася рівновелика частка депутатів, дещо різнилася кількість вихідців із родин службовців (30,5 % – опозиція та 21,75 % – більшість) і найбільше з робітників (25 % – Народна Рада і 38 % – За радянську суверенну Україну (ЗРСУ)). Найімовірнішою причиною такої розбіжності в останніх показниках є те, що значна частина депутатів групи ЗРСУ походила з індустріальних східних і південних регіонів республіки, де більшість населення становили представники робітничих професій.

За національною належністю склад і Народної Ради, і групи ЗРСУ загалом відповідав відсотковому співвідношенню чисельності національних груп у республіці. Зокрема, українці в демократичному об'єднанні становили 84 %, росіяни – 12,5 %, а в «групі 239» – українці – 74,5 %, росіяни – 25 %. Кількість представників інших національностей (білоруси, євреї та ін.) в обох групах збігалася. Дещо вища частка українців у складі опозиційної політичної еліти в парламенті була зумовлена національним складом тих регіонів, зокрема західного і центрального, звідки походила більшість депутатів-народорадівців.

Освітній рівень усіх депутатів парламенту був високим, оскільки понад 90 % закінчили вищі навчальні заклади. Щодо напрямів освіти, то абсолютна більшість демократів здобула технічну або гуманітарну освіту, причому в цьому параметрі простежується майже цілковитий паритет випускників гуманітарних факультетів – 37 %, а 38,3 % – технічні. Рівновелика кількість депутатів (по 10) набули медичні та юридичні спеціальності. Превалювала серед депутатів університетська освіта (45,3 %). Вищу технічну освіту депутати здобували у політехнічних (20 осіб) і галузевих (16 осіб) вищах Львова, Києва, Харкова, Донецька та інших міст. Вищі навчальні заклади поза межами республіки (усі в Російській Федерації) закінчило 8 осіб.

Якщо порівнювати освітні рівні обидвох парламентських груп, то вищу освіту здобула приблизно однакова кількість депутатів від опозиції і парламентської більшості (97 % і 94 % відповідно). Майже однакові кількісні показники простежуються у двох депутатських групах за напрямками медико-природничої і юридичної освіти, рівновеликі – за економічною і технічною. Різко відрізняються – за гуманітарною і сільськогосподарською. Якщо в опозиційній групі гуманітарну освіту здобуло 38,3 % депутатів, то серед депутатської більшості лише

8,2 %. Зате 55 депутатів провладної фракції мали вищу аграрну освіту, і лише 1 депутат опозиції навчався в сільськогосподарському виші (Микола Мельник). Можна стверджувати, що склад опозиційного парламентського блоку за формальними показниками освітнього рівня і фахової підготовки депутатів наближався до складу європейських органів представницької влади. Щодо військової освіти, то лише 8 осіб мали профільну військову освіту, а серед опозиціонерів тільки Генріх Алтунян закінчував виш за спеціальністю «інженер-радіоелектронік».

З'ясовано, що низка депутатів із меншості та більшості мала дві, а то й три вищі освіти. Якщо серед депутатів Народної Ради таких виявилось 17 осіб (Дмитро Захарчук навчався в трьох ВНЗ), то в групі ЗРСУ – аж 73. Щоправда, для абсолютної більшості з них (60 осіб) другою вищою освітою стало навчання у Вищій партійній школі при Центральному комітеті КПУ або Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві. Тобто значна частина депутатів-«більшовиків» прийшла в парламент професійними пропагандистами, принаймні за освітою, підготованими до ідеологічної боротьби з потенційним політичним опонентом. Однак про їхній невисокий фаховий рівень як «пропагандистів-агітаторів» відверто висловився завідувач відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ Микола Шульга: «Серед депутатів чимало випускників ВПШ, Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Але їхні дипломи – це фікція, вони неспроможні вести кваліфіковану дискусію»²⁹.

Наукові звання та вчені ступені здобула приблизно однакова кількість осіб і серед опозиційних депутатів, і депутатської більшості. У середовищі опозиціонерів було 24 кандидати наук (у групі ЗРСУ – 17), 5 докторів наук (у групі ЗРСУ – 6). На момент початку депутатської діяльності І. Юхновський та М. Голубець вже отримали вчене звання академіка АН УРСР.

Жоден член антикомуністичної опозиції не мав досвіду роботи у вищих представницьких органах влади республіки, тобто всі вони були в політичному класі початківцями, і їх із повним правом можна зарахувати до прошарку нової політичної еліти. Щобільше, у наступний історичний період, період становлення України як незалежної держави, багато з цих політиків відігравали важливу роль на політичній арені. Лише два народні депутати – В. Яворівський і Д. Павличко – уже набули певного досвіду ведення політичної боротьби, оскільки від 1989 р. були народними депутатами СРСР. У певному сенсі професійними політиками були депутати-дисиденти (у складі Народної Ради налічувалося 10 політв'язнів), які за свої політичні переконання і опір комуністичному режиму заплатили роками тюремного ув'язнення.

Регіональне представництво в демократичній парламентській політичній еліті було неоднорідним. Формально серед депутатів-демократів були представники більшості адміністративних одиниць УРСР, окрім Луганської, Миколаївської, Одеської, Чернівецької областей та м. Севастополя. Однак найбільше депутатів до опозиційного кола делегували західні області

²⁹ Шульга М. О. Інтерв'ю голови комісії Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин. *Вітчизна*. 1991. № 3. С. 128–129.

України. У повному складі до опозиційного блоку приєдналася депутатська група Львівської області, не ввійшов лише один депутат від Івано-Франківщини і два депутати від Тернопільської області. Єдиним депутатом від трьох галицьких областей, який вступив до складу комуністичної більшості в парламенті, став Михайло Мацялко. Загалом, галицьке представництво становило 43 народних депутатів й майже 33 % складу опозиційних сил. До демократичної меншості приєдналося понад половину народних обранців від Волині (67 %) і Рівненщини (51 %) – регіонів, де опозиційний табір під час ході виборів мав значну підтримку. Активна виборча позиція демократичних сил у Києві сприяла обранню до Верховної Ради майже всіх кандидатів, підтримуваних демблоком (18 мандатів із 22 можливих – 82 %), які поповнили ряди парламентської опозиції.

Опозиційний потенціал парламентської демократичної еліти суттєво посилювався завдяки приєднанню до Народної Ради великої групи депутатів, які представляли демократичні середовища південного сходу республіки. Парламентська група «Демократична платформа КПУ» (37 депутатів), більшість якої становили депутати зі східних і південних областей (27 депутатів), представляла загальнодемократичне крило опозиційного табору. Приєднавшись до Народної Ради, ці народні обранці відстоювали ідею формування єдиної парламентської опозиції, проте у складі антиурядової опозиції творили автономну структуру й демонстрували схильність до відстоювання інтересів регіональних політичних еліт. Зокрема, представники від Донецької і Запорізької областей позиціонували себе як делегати робітничого руху. Пізніше дехто з них (зокрема Олександр Чародеев) виступав проти суверенізаційних процесів і відстоював політику московського Центру. Загалом, регіональне представництво у Народній Раді можна відобразити так: Західний регіон – 55 депутатів, Центральний – 11, Північний (з Києвом) – 26, Південний – 13, Східний – 23.

Визначити партійну належність депутатів з опозиційного парламентського середовища доволі складно, оскільки відразу після обрання частина депутатів припинила членство в Комуністичній партії Радянського Союзу (КПРС). Встановити точну кількість депутатів, які залишили ряди КПРС у період між обранням і створенням демблоку, неможливо – частина не пригадує, коли вийшли з компартії (наприклад, М. Голубець), оскільки не писали офіційних заяв, як це зробили, наприклад, І. Драч³⁰, Д. Павличко³¹, В. Яворівський. Часто колишні партійці просто переставали платити членські внески та позбувалися партійних квитків. У пізніший період процес виходу депутатів-демократів із рядів КПРС продовжувався, однак окремі депутати залишалися членам компартії до заборони її діяльності.

На момент обрання народними депутатами 76 майбутніх членів опозиції належали до КПРС–КПУ, що становило 60 % персонального складу опозиційного

³⁰ Заява І. Драча до парткому Київської організації КПУ 20 березня 1990 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 72.

³¹ Лист-заява Д. Павличка до парткому Київської організації КПУ 22 березня 1990 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 73–74.

об'єднання (загалом на момент обрання 85,1 % парламентарів були комуністами³²).

Більше половини народорадівців (75 депутатів) належали до Народного руху України за перебудову (згодом – НРУ), громадсько-політичної організації партійного типу. Більшість із них очолювали керівні органи Руху – від крайових організацій до всеукраїнських структур. Зокрема, І. Драч був головою НРУ, заступниками голови стали Микола Поровський, Іван Заяць (голова Ради колегій), Сергій Головатий³³. Один із найавторитетніших парламентаріїв, М. Горинь, очолював Політичну раду Руху.

Парламентська демократична верхівка активно долучилася до процесів демократизації політичного життя, політичної структуризації українського суспільства, започаткування багатопартійної системи і формування політико-партійної еліти України. Ще весною–влітку 1990 р. формування антирежимних політичних партій перебувало на початковому етапі. На момент інституціалізації парламентської опозиції у Верховній Раді в республіці лише розгортала свою діяльність альтернативна КПРС партійна організація – Українська республіканська партія (УРП). Саме ця політична сила і стала першою некоммуністичною партією, що отримала парламентське представництво. До парламентської фракції ввійшло 13 депутатів (керівник фракції Л. Лук'яненко).

Поступово процес творення нових партійних інституцій набув динамічності і вже до кінця 1990 р. в Україні заманіфестували своє виникнення щонайменше 15 партій. Половина з них на момент утворення стали парламентськими, оскільки їхніми засновниками були народні депутати. Депутати-народорадівці брали безпосередню участь в організації та проведенні установчих з'їздів партій, здебільшого очолювали партію або для них резервували місце співголів³⁴. Парламентське представництво мала і вже згадувана УРП, і новостворена Демократична партія України (ДемПУ), і Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ), а також Народна партія України (НПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ). Усі депутати-члени цих партій входили до Народної Ради, де за достатньої кількості представників формували партійні фракції. Збереглась у Народній Раді і фракція НРУ. На позапартійній основі діяли Радикальна фракція, групи «Незалежність» і «Безпартійні».

Опозиційні депутати входили до складу керівних органів новостворюваних організацій, мотивуючи свою активність потребою завоювати демократичні свободи, забезпечити ідеологічний плюралізм у суспільстві для витворення єдиного фронту проти компартійної номенклатури. Так, І. Юхновський виступив одним з ініціаторів заснування Української селянської демократичної

³² Бойко В. Ф. «Кого ми обрали». *Радянська Україна*. 1990. 24 березня. С. 1.

³³ Про Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 111.

³⁴ Про установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 153.

партії і був співавтором її політичного маніфесту³⁵. Обговорювалося також членство лідера парламентської опозиції у ПДВУ, хоча зрештою він не взяв участі в жодному з нових партійних проєктів. Народорадівець Дмитро Чобіт став заступником голови Селянсько-демократичної партії України, ідею створення Української національної партії пропагував Іван Макар³⁶, а Володимир Шовкошитний входив до оргкомітету Партії зелених України (разом із народними депутатами СРСР Ю. Щербаком і Л. Сандуляком). Опозиційні депутати (Сергій Головатий, Володимир Крижанівський, Тарас Стецьків) у листопаді 1990 р. взяли участь у конференції українських лібералів, на якій було засновано Українську ліберально-демократичну партію (УЛДП)³⁷.

Для подальшого «розмивання» зовні монолітної КПУ і витворення передумов для конструктивної співпраці з комуністами в парламенті демократична опозиція намагалася ініціювати заснування національної комуністичної структури через підтримку ініціативи «знизу», а також шляхом залучення авторитетного партійного лідера, який би очолив процес «українізації» компартії. Першими про заснування Української комуністичної партії на принципах демократизму й національного відродження заговорили партійці Львова³⁸. Продуктивною визнавали таку ідею і комуністи на Харківщині. Співголова харківського партклубу В. Левчук твердив, що «питання про створення самостійної компартії України – це вже не питання завтрашнього, а сьогоднішнього дня»³⁹. Ідею формування незалежної компартії обговорювали з лідерами львівських комуністів – Яковом Погребняком, Віктором Волковим⁴⁰, Олександром Маслянником⁴¹. Однак у період, коли такі процеси в республіках Балтії, зокрема в Литві, закінчилися переформатуванням місцевих компартій на національній основі, українські комуністи не досягли етапу організаційного усамостійнення.

Не дали результатів і численні спроби демократичного середовища сприяти появі такого собі «українського Бразаускаса» – ідеолога й організатора національних компартійних структур. Виявився не готовим очолити процес творення незалежної компартії «опозиціонер у партійних лавах», секретар Подільського райкому партії І. Салій. «Я справді схилився до суверен-комуністів, – згадував згодом І. Салій, – але був переконаний, що потрібно не розколювати партію, а

³⁵ Редакційна інформація. Звернення до селян, робітників та інтелігенції. *Літературна Україна*. 1990. 8 березня. С. 1.

³⁶ Про деякі тенденції розвитку громадсько-політичних формувань на Україні. *Державний архів Львівської області* (Держархів Львівської обл.). Ф. П.-2. Оп. 62. Спр. 863. Арк. 45.

³⁷ Про установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 152.

³⁸ Лубківський Р. М. «З яким лицем переступимо поріг храму?». *Літературна Україна*. 1990. 22 лютого. С. 2.

³⁹ Стенограма зустрічі 22 марта 1990 г. в обкоме партії с членами бюро обкома, горкома и первыми секретарями райкомов партії г. Харькова по вопросу проведения республиканской конференции партийных клубов в Харькове 22 марта 1990 г. *Державний архів Харківської області* (Держархів Харківської обл.). Ф. П.-2. Оп. 207. Спр. 574: Арк. 51.

⁴⁰ Волков. В. «Хай 22 січня стане днем національної згоди». *Молода Галичина*. 1990. 30 січня. С. 1.

⁴¹ Масляник О. «Партія – не банда». *Нова доба*. 1990. Чис. 1(4). С. 6.

трансформувати її в дієздатний загін»⁴². Тож для реалізації ініціатив організаційного оформлення «суверен-комуністичного» крила у Компартії не знайшлося достатньо сил, незважаючи на те, що тиск рядових партійців у цьому напрям. весь час збільшувався. Зокрема, якщо у травні 1990 р. статус КПУ як незалежної партії або самостійної організації у складі КПРС підтримувало 51,6 % комуністів, то через рік таких членів КПУ було вже 70,6 %⁴³.

Кількість партій демократичного спектра влітку–восени 1990 р. невпинно зростала, й народорадівці продовжували брати участь у творенні майже всіх нових політичних інституцій. Ініціатором та ідейним натхненником виникнення ще однієї партії став Леопольд Табурянський. У вересні 1990 р. він ініціював створення Народної партії України (НПУ). Головною метою «партія Табурянського» визначила побудову самостійної Української держави у формі парламентської республіки. Позиціонуючи себе партією ліберального напрямку, НПУ різко негативно ставилася до комуністичної ідеології⁴⁴. Економічні пріоритети НПУ полягали в побудові демократичної держави з ринковою економікою і рівноправністю всіх форм власності⁴⁵.

Така вибухова активність депутатів від Народної Ради у процесах партійного будівництва свідчила, з одного боку, що лідери демтабору вважали реальну багатопартійність «єдиним гарантом демократичного стану і розвитку суспільства»⁴⁶, а з іншого, – що вони прагнули вийти на широку політичну арену й реалізувати власні партійні проекти.

Поява численних партійних утворень, для яких була характерною різноманітність і пістрявість програмних вимог, організаційна слабкість, аморфність і нечисленність партійних рядів (так звана карликовість), нерідко деструктивна амбітність їхніх лідерів, різко знижували ефективність новостворюваних партійних інституцій у політичному протистоянні з владою і компартією, що добре розуміли лідери парламентської опозиції. Зокрема, В. Яворівський зазначав: «Сьогодні на Україні стільки партій, що, може, ми випередили все людство по кількості партій на душу населення. Потрібні 2–3 сильні партії – і посунути комуністів»⁴⁷.

Особливо до становлення багатопартійної системи і єднання опозиційних партій доклався НРУ. Організаційною формою, яка б забезпечила НРУ роль координаційного центру міжпартійного життя у республіці, мала стати Політична Рада НРУ. Однак, незважаючи на те, що Політичну раду очолив один із найавторитетніших політиків-демократів М. Горинь, такі ініціативи не викликали

⁴² Салій І. М. Я повертаюсь. Київ: Довіра, 1993. С. 152–153.

⁴³ Редакційна стаття. Як комуністи рятувальний човен готували. *Ратуша*. 1991. 11–12 листопада. С. 3.

⁴⁴ Про установчий з'їзд Народної партії України. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 13.

⁴⁵ Яблонський В. М. Сучасні політичні партії України. Довідник. Київ: Лексикон, 1996. С. 91.

⁴⁶ Редакційна інформація. Звернення до членів Руху та до всіх громадян України. *Літературна Україна*. 1990. 8 березня. С. 1.

⁴⁷ Яворівський В. О. «Я весь пішов у політику». Промова В. Яворівського перед представниками української діаспори США на річних зборах Українського інституту Америки. *Літературна Україна*. 1990. 13 грудня. С. 3.

зацікавлення серед керівництва новостворених партій. Від асоційованого членства у Русі відмовилося керівництво УРП, таке рішення прийняв і установчий з'їзд ДемПУ⁴⁸.

Утім, депутати-демократи не полишали спроб сформувати широку міжпартійну коаліцію «опозиційних до КПРС організацій». 18 січня 1991 р. у Києві відбулася нарада за участю представників парламентських партій (ПДВУ, УРП, ДемПУ, УСДП, НПУ) і позапарламентських сил – Конференції анархо-синдикалістів, Української селянсько-демократичної партії, Демократичного союзу та ін. Учасники наради започаткували політичну коаліцію «Демократична Україна» («Незалежна демократична Україна») ⁴⁹, метою якої визначили побудову незалежної, демократичної Української держави, утвердження багатопартійності та політичного плюралізму, подолання монополії КПРС–КПУ на владу тощо.

Попри певні негативні риси, які вніс розвиток партійного плюралізму в загальнодемократичний процес в Україні, зусилля первинного демократичного парламентського істеблішменту з розгортання багатопартійного спектра стимулювало формування ідеологічних цілей, принципів і напрямів суспільної модернізації, створювало інституційно-організаційні механізми їхнього втілення, чим започатковувало якісно новий етап на шляху демократизації суспільства, зрештою, вишколювало кадри національної політичної верхівки, які мали реалізувати амбітні плани державотворення в уже незалежній Україні.

У підсумку можу констатувати, що з початком роботи Верховної Ради Української РСР XII скликання у сесійній залі розгорнулися політичні процеси, пов'язані зі становленням і діяльністю першої в радянський період парламентської демократичної опозиції. Демократичний корпус Верховної Ради мав якісно новий прошарок представницького істеблішменту, що з ідейно-політичного боку докорінно відрізнявся від політичних опонентів.

Зіткнувшись із політичним диктатом комуністичної номенклатури в парламенті, опозиційно налаштовані депутати для досягнення своїх політичних цілей сформували опозиційний парламентський блок. Із виникненням організованої парламентської опозиції відбулася політична структуризація парламенту на консервативно-комуністичну більшість, яка зібралася у групу «За радянську суверенну Україну», і демократичну меншість – Народну Раду. На початковому етапі діяльності опозиційна група депутатів функціонувала як загальнополітична парламентська коаліція, яка об'єднувала однодумців на основі базових політичних парадигм. Процес багатопартійності призвів до реформатування Народної Ради в парламентський блок, побудований за партійним принципом.

Незважаючи на ідеологічні й політичні протиріччя з комуністичною більшістю парламенту, опозиція не вдавалася до роздмухування політичних протиріч, а, пам'ятаючи про відповідальність представницької еліти за недопущення конфліктів і гострих протистоянь, виявила готовність до широкого

⁴⁸ Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. Київ: Видавництво товариства «Знання» України, 1992. С. 35–36.

⁴⁹ Редакційна інформація. Міжпартійна нарада демократичних сил. *Літературна Україна*. 1991. 24 січня. С. 1.

політичного компромісу задля утвердження у суспільстві демократичних цінностей та здобуття Україною суверенного статусу. Із розвитком політичних процесів у республіці відбулася політична структуризація Народної Ради, оскільки фракції, що виникали в її складі, мали власне бачення суспільно-політичної ситуації, завдань, цілей і методів дій парламентських сил. Одночасно, попри політичне розмежування і, як наслідок, розбіжності в питаннях тактики парламентської боротьби, антикремлівська меншість демонструвала єдність поглядів щодо ключових проблем державотворення, перспектив розвитку політичних процесів у республіці.

Дослідження соціально-політичної структури опозиційного парламентського блоку засвідчило, що завдяки навіть дозованій змагальності виборчого процесу вищий республіканський орган влади перестав комплектуватися за критеріями соціального представництва й відігравати формальну роль в управлінні республікою, а поступово трансформувався у професійний і єдиний законодавчий орган України. До складу демократичного депутатського об'єднання увійшли авторитетні члени громадсько-політичних організацій, керівники наукових та навчальних інституцій, лідери суспільних думок, висококваліфіковані науковці-теоретики й досвідчені фахівці-практики, що забезпечувало високий рівень компетентності та професіоналізму опозиційних сил у ході парламентської діяльності, відповідало вимогам, які суспільство ставило перед представницько-політичною елітою.

Необхідною передумовою для продовження боротьби за набуття Україною реального суверенітету парламентська опозиція вважала реформування політичної системи, визначивши важливим елементом цього процесу становлення багатопартійності. Партійний плюралізм у Народній Раді як один із вищих виявів демократії стимулював процес формування політичних партій. Представники нової парламентської демократичної еліти виступали не лише ініціаторами й активними учасниками процесу творення альтернативних до КППС політичних організацій, а й під час своєї політичної і парламентської діяльності сформували головні принципи української багатопартійності: антитоталітаризм, антикомунізм, антиунітаризм і демократизм.

Під час становлення багатопартійності представницька демократична еліта підвела ідейно-теоретичну базу під багатопартійний процес; започаткувала організаційний етап формування політичного плюралізму; сформувала головні ідейні засади, принципи, цілі суспільних трансформацій і створила інституційно-організаційні механізми їхнього досягнення; ініціювала творення надпартійних структур, намагалася консолідувати діяльність нових партій, зберігати єдність опозиційного табору. Члени парламентської опозиції презентували візію різних політичних сил у Верховній Раді й через законотворчу діяльність сприяли реалізації партійних програм на законодавчому рівні.

Парламентський опозиційний блок Верховної Ради XII (I) скликання виконав одне з найважливіших і найскладніших завдань національної політичної еліти на конкретному історичному етапі. Саме в початковий період парламентської діяльності опозиційна група депутатів системно сформулювала стратегічні

завдання розвитку українського суспільства, визначила політичну програму дій: ліквідація монополії КПРС на владу, декларування державного суверенітету республіки, утвердження багатопартійної системи, демократизація політичної системи. Парламентська меншість зуміла досягти політичного консенсусу із прагматичною частиною партійно-державної номенклатури, яка поступово почала усвідомлювати себе політичною елітою країни, відповідальною за реалізацію не вузьокласових чи суто корпоративних, а загальнонаціональних інтересів. Політичний консенсус між Народною Радою і компартійно-радянською більшістю парламенту став наріжним каменем стартового етапу державотворчих процесів в Україні. Демократична парламентська коаліція відіграла роль відповідальної та продуктивної національної еліти, яка зуміла консолідувати більшість політичного класу і суспільства навколо ідеї державності, остаточно спрямувала вектор розвитку України шляхом незалежності та демократії.

Ігор Підкова